

NEHOGY ÉRVGYŰLŐLŐK LEGYÜNK

Tanulmánykötet Máté András 60. születésnapjára

L'Harmattan

Budapest, 2013

A kötet megjelenését támogatták: a szerzők, valamint Bárdos Judit, Betegh Gábor, Bitai Tamás, Bodnár István, Borbély Gábor, Gáll Katalin, Huoranszki Ferenc, Inotai Balázs, Kornai András, Kurucz Ágnes, Makkai Mihály, Simon András, Simonyi András, Such Dávid és Varasdi Károly

A kötetet szerkesztette:

ZVOLENSZKY ZSÓFIA, MOLNÁR ATTILA, MEKIS PÉTER, MARKOVICH RÉKA,
JELLINEK SÁRA, GÖMÖRI MÁRTON, BITAI TAMÁS

Az előszót írta:
MEKIS PÉTER

© L'Harmattan Kiadó, 2013
© Szerkesztők és szerzők, 2013

L'Harmattan France
7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20

L'Harmattan Italia SRL
Via Bava, 37
10124 Torino-Italia
T./F.: 011.817.13.88

ISBN 978-963-236-423-0

A kiadásért felel Gyenes Ádám.
A Kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: 061-267-5979

Párbeszéd Könyvesbolt
1085 Budapest, Horánszky u. 20.
Tel.: 267-5979 www.konyveslap.hu

harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

A borítóterv és a nyomdai előkészítés Bitai Tamás, Jellinek Sára, Molnár Attila és Zvolenszky Zsófia munkája.

A fényképet készítette és nyomtatásra előkészítette Molnár Attila és Gyarmathy Zsófia.

A nyomdai munkákat a Robinco Kft. végezte, felelős vezető Kecskeméthy Péter.

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	1
TANULMÁNYOK	4
Maleczki Márta: Jelentés és denotáció megkülönböztetése nem-denotációs szemantikaelméleti keretben	4
Kálmán László: Újra Platón, újra predikáció	15
Kelemen János: Gondolat, gondolás, újragondolás	27
Pléh Csaba: Frege visszajön a kognitív tudomány hátsó ajtaján	35
Komorjai László: Meddig tarthatunk Fregével?	44
Gömöri Márton: Szuperholizmus	55
<hr/>	
Steiger Kornél: Az epiktétoszi <i>orexisz/ekklisizis</i> fogalomtörténeti helye	70
Finta Szilvia: „Minden benne van” A rabbinikus jelentéselmélet és logika kerete	81
Ruzsa Ferenc: Hogyan léteznek a fogalmak? A buddhista <i>apóha</i> -elmélet	92
Boros Gábor: Logikai metafizika Leibniznél – egy láncszem: <i>Quid sit idea?</i>	103
Neumer Katalin: Szabálykövető morál, avagy lehetett-e a késői Wittgensteinnek etikája?	109
<hr/>	
E. Szabó László: Vázlatpontok a fizikai elméletek fizikalista értelmezéséhez	122
Tanács János: Összeférhetetlen geometriai elméletek: Kihívások a matematikai platonizmus különböző változataival szemben	130
Csatári Ferenc: A társadalomtudós és az operacionalista mérésfogalom	140
Gosztonyi Katalin: Matematikafelfogás és matematikaoktatás összefüggései a magyar matematikaoktatási hagyományban	152

Szabó Máté: Karácsony Sándor nyelvfelfogásának hatása Kalmár László korai matematikafilozófiájára	164
<hr/>	
Mikulás Szabolcs: Gyenge teljesség dinamikus szemantikára	174
Andréka Hajnal és Németi István: Végesen axiomatizált cilindrikus-Gödel–Bernays-halmazelmélet	184
Mihálydeák Tamás: Generált szemantikai parcialitás kezelése az elsőrendű logikában	193
Molnár Attila: Tagadás és dualitás	205
Csaba Ferenc: Propozicionális logika	227
Mekis Péter: A szóritész és a végtelen	240
<hr/>	
Bárány Tibor: Tudom, mit tettél beszéd közben	245
Ujvári Márta: Az individuumok egyedi lényegéről	257
Kovács Gábor: Tárgyak és szükségszerűség	268
Tihanyi Katalin: Tesztelni Kripkét: A kísérleti szemantika lehetőségei	273
Markovich Réka: Egyszer minden titokra fény derül? – avagy Lewis és a magányos hősök	286
Zvolenszky Zsófia: Gombóc Artúr mint emberalkotta absztrakt tárgy: Miért hibás Sainsbury kategóriahiba-ellenvetése	296
MÁTÉ ANDRÁS MŰVEI	309
TABULA GRATULATORIA	313

Szabálykövető morál, avagy lehetett-e a késői Wittgensteinnek etikája?

Neumer Katalin

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet

neumer.katalin@btk.mta.hu

Andrásnak, a szabálytalan moralistának

Az elmúlt mintegy húsz év során bevetté vált az interpretáció, mely szerint Wittgenstein késői szövegeinek a korai *Logikai-filozófiai értekezéshez* hasonlóan kimondhatatlan etikai mondandója volna. A korai mű az etikát és a filozófiát kétségkívül egymáshoz rendeli. Mi több: az „etika” szót hangsúlyos helyen (a 6.4 pont alatt) többször is szerepelteti, a kimondhatatlansági tézist explicite is megfogalmazva. A későbbi szövegekből nemcsak ez az egymáshoz rendelés tűnik el, hanem maguk az „etika”, a „morál” stb. szavak is egyre ritkábban kerülnek elő. Ráadásul még azok a megjegyzések is, amelyekben a szó szerepel, kevés kivétellel egyszerűen maradnak, a filozófus nem dolgozott tovább rajtuk; emellett többnyire inkább személyes hangúak – szemben azokkal a megjegyzéseivel, amelyeket egyik kéziratból a másikba átvéve folyamatosan tovább csiszolt, úgymond a „könyve” („mein Buch”) számára. Írásomban amellet érvelek, hogy felületes a magyarázat, hogy az etika a késői műből azért tűnik el, mert kimondhatatlan volna: ezekből a megjegyzésekből az etikus cselekvésnek, döntésnek egy olyan felfogása olvasható ki, amelynek a szabálykövetés fogalmán alapuló nyelvjátékkonceptióban nehéz helyet szorítani.

A *Logikai-filozófiai értekezésben* Wittgenstein – mint ismeretes – a filozófiát, esztétikát és etikát egymáshoz rendelte, s többek közt ezáltal a filozófiának etikai mondandót is tulajdonított. Ez a hármasság egymáshoz rendelés a késői művekben eltűnik. A továbbiakban amellet szeretnék érvelni, hogy ez nem véletlen, s hogy mögötte az rejlik, hogy a késői koncepcióban etikának, legalábbis a szónak egy értelmében helye nincsen, ill. amilyen értelemben etika a késői fogalmi hálóban elhelyezhető volna, abban az értelemben az „etika” szónak elvész mintegy a tulajdonképpeni jelentése.

Csak a filozófia és az esztétika közötti kapocs mindazonáltal előfordul néhány passzusban. Közülük gyakorta idézik ezt az 1933-as, kétszer is megismételt megjegyzést: „Filozófiát tulajdonképpen csak költeni volna szabad” (Ms 115: 30; előzmény: Ms 146: 50)¹, valamivel már ritkábban a következő 1938-as passzust: „nézetem szerint a filozófusnak költőnek kellene lennie” (Ms 120:

¹ Wittgenstein kéz- és gépiratait (Ms, ill. Ts + von Wright-féle számozás + oldalszám jelöléssel) a *Bergen Electronic Edition* (Wittgenstein, 2000) alapján, a transkripciót a faksimilével össze-

145r). Az utóbbi súlyát kétségkívül csökkenti, hogy Wittgenstein anélkül húzta át a teljes megjegyzést, amelyben szerepel, hogy nyoma lenne annak, hogy másutt is felhasználta volna.² Ezek a szöveghelyek a szokásos értelmezések szerint a filozófia nyelvét a költészet nyelvével vonják párhuzamba, s ekképp arra utalnak, hogy a wittgensteini filozofálás nyelve a hasonlatok nyelve, mely az indirekt közlést célozza. Más szövegrészek viszont, amelyekben a filozófia abban az értelemben költ, hogy kitalál [erdichten], esetleg amellett is szólhatnak, hogy a filozófia abban az értelemben lehetne költészet, hogy fiktív eseteket talál ki (Ms 116: 247; előzmény: Ms 120: 73r) – s a fiktív esetek kitalálása is kétségkívül a késői filozófia bevallott módszerei közé tartozik. Mindazonáltal mind ez az utóbbi interpretáció, mind pedig az előzőek annyiban elég ingatag lábakon állnak, amennyiben magukban a kiinduló megjegyzéseinkben, de még kontextusukban sem található közvetlen utalás a javasolt irányban (a legelső két megjegyzés valójában meglehetősen kontextus nélküli). Az eddig idézettek-nél sokkal világosabb a tartalma annak a megjegyzésnek, amely a „filozófiai vizsgálódásnak [...] az esztétikaival való különös hasonlóságá”-ról beszél, magyarázatként zárójelben ezt fűzve hozzá: „Pl. hogy mi rossz ezen a ruhán, kié volt, stb.” (Ms 116: 56) Eszerint esztétika és filozófia rokonsága abban állna, hogy egyik sem előír, csak leír. Ez utóbbi szempont mindkettőt rokoníthatja az etikai vizsgálódással is, mint ahogyan az is, hogy egyikük sem tanácsos, hogy definíciókat próbáljon kreálni, éles képet rajzolni, ahelyett, hogy megelégednék valamilyen életlen, elmosódott képpel. Ez utóbbi elgondolást fogalmazza meg a *Filozófiai vizsgálódások* 77. §-a, közvetlenül az etikát és az esztétikát párhuzamba állítva, ám a mondottak nyilván tágabban is vonatkoznak a filozófiában követendő módszerre is:

És ilyen helyzetben van például az, aki az esztétikában vagy az etikában olyan definíciókat keres, amelyek fogalmainknak megfelelnek.

Ilyen nehézségek közepette mindig kérdezd meg magadtól: Hogyan *tanultuk meg* ennek a szónak (például a „jó”-nak) a jelentését? Milyen példákon; milyen nyelvjátékokban?

A gondolatnak kiváltképp súlyt ad, hogy 1936-tól, a *Filozófiai vizsgálódások* ösváltoztatától kezdve tíz éven keresztül szinte változtatás nélkül túlélte az összesen négyszeri átdolgozást (Ms 142: 66; Ts 220: 57; Ts 239: 57; a *Vizsgálódások* ún. köztes változata („Zwischenfassung”): Wittgenstein, 2001, 618). Ugyanakkor érdemes figyelni rá, hogy ez a *Vizsgálódások* egyetlen helye, ahol az „etika” és „esztétika” szavak egyáltalán előfordulnak.

A filozófiát és az etikát, ill. morált egyetlen kéziratot bejegyzés vonja explicite össze:

---

vetve idézem. Wittgenstein egyszeres és többszörös aláhúzásait megtartom, a hullámos aláhúzást pedig (mellyel a filozófos rendszerint elégedetlenségét vagy bizonytalanságát fejezte ki) szaggatott aláhúzással adom vissza. A titkosírással írott részeket kurzívval szedem. Ms 183-at Ilse Somavilla transkripciójában idézem (Wittgenstein, 1997).

² Önmagában az még, hogy Wittgenstein egy megjegyzést áthúzott, nem feltétlenül jelenti azt, hogy el is vetette. Pl. átlós áthúzással jelölte, ha valamely erre kijelölt megjegyzést a megfelelő helyen felhasznált.

Az a gondolati mozgás, amelyet filozofálás közben teszek, fellelhető kell legyen szellememnek és szellemem morálfogalmainak a történetében és helyzetem megértésében. (Ms 183: 125)

Az 1931. novemberi megjegyzés egy naplójegyzeteket tartalmazó füzetben található. A megjegyzés szövegekörnyezetében Wittgenstein többek közt ún. gyónását taglalja, ezzel az etikai dimenziót erősíti. Mégsem egyedül morálfogalmait, hanem ezzel egyidejűleg szellemét és helyzetét is a filozófia pandanjaként szerepelteti. A etikának tehát vélhetőleg kevésbé kitüntetett itt a szerepe, mint a korai *Tractatus*-ban.

Abban, hogy ily szerény szövegevidenciák ellenére a Wittgenstein-kutatásban akkora teret kaphatott az interpretáció, mely szerint nemcsak a korai, hanem a késői mű mondandója is etikai lehet, közrejátszhattak Wittgenstein tanítványainak, barátainak és kollégáinak a visszaemlékezései és értelmezései, melyekben egyre inkább hangsúlyos szerepet kapott a késői mű lehetséges etikai interpretációja. Moore 1955-ben, Wittgenstein 1932–33-as előadásait rekonstruálva még alig valamivel mond többet, mint amennyi a korábbi idézeteinkből is kikövetkeztethető, nevezetesen, hogy a filozófus etikát és esztétikát egymáshoz rendelte azzal, hogy ugyan az etikai kifejezések vagy az „Isten” szó grammatikájáról szeretne valamit mondani; valójában azonban – Moore szavai szerint – szinte csak esztétikáról beszélt, mondván: „gyakorlatilag mindaz, amit a »szép«-ről mondok, némi változtatással érvényes a »jó«-ra is.” (Moore, 1959, 312) Wittgenstein tanítványa, Georg Henrik von Wright 1955-ös Wittgenstein-életrajzában még csak a filozófus szigorú morális elveiről és a vallásához hasonló szenvedélyességéről beszél – anélkül, hogy őt magát vallásosnak tartaná. (von Wright, 1955, 542–543) A másik tanítvány, Norman Malcolm 1958-as memoárjában pedig arról ír, hogy Wittgenstein, jóllehet nem vallott semmilyen hitet, de megvolt benne „a vallás lehetősége” (Malcolm, 1958/1966, 72). Rhees 1965-ben – két nyomtatott szöveget (a *Tractatus*-t és a *Lecture on Ethics*-et), valamint Wittgensteinnel folytatott beszélgetéseinek jegyzeteit felhasználva, ám anélkül, hogy az etikainak a késői műben alapvető jelentőséget tulajdonított volna – folyamatában tekinti át Wittgensteinnek az etikáról vallott nézeteit. (Rhees, 1965) Az 1967-es évben megjelenik egy válogatás, amely címében az ember és a filozófus Wittgensteint kapcsolja össze (Fann, 1967). A benne közölt visszaemlékezések és tanulmányok eredetileg 1942 és 1966 között jelentek meg, egy visszaemlékezés pedig kifejezetten a kötet számára íródott. Itt olvasható Erich Hellernek először 1959-ben közzétett híres-hírhedett írása, amely Wittgenstein filozófiáját Nietzschevel összevetve tárgyalja, emellett tágabb európai eszme- és kultúrtörténeti kontextusba helyezi; a kötet zárótanulmánya pedig (jóllehet, etikai kérdéseket nem tárgyal) már címében is Wittgenstein filozófiájának egységét hirdeti.

Paul Engelmann-nak az ugyancsak 1967-ben, először angol fordításban megjelent visszaemlékezései nemcsak a *Logikai-filozófiai értekezés* etikai értelmezését alapozzák meg, hanem utat nyitnak a késői mű hasonló interpretációja felé is, hiszen bőven tárgyalják a korai mű befejezése utáni időszakot is. Engelmann szerint

[a]mit Wittgenstein *élete és műve* megmutat, az nem más, mint az ember egy új szellemi magatartásmódja. Ez pedig „új életforma” [...] Mivel egy új életforma új nyelvet határoz meg. [...] Wittgenstein nyelve a *szótlan hit nyelve*. Az egyes erre hajlamos emberek magatartásmódjából új társadalmi formák fognak keletkezni. E formáknak nincs szükségük arra, hogy szavak révén közöljék őket, hanem ezek az emberek élni fogják őket és ezáltal megmutatkoznak. (Engelmann, 2006, 133. o. – kiemelések tőlem, N. K.).

Janik és Toulmin 1973-as, Wittgenstein osztrák és európai szellemi és kulturális gyökereit bemutató monográfiájukban általában állítják, hogy „Wittgenstein a filozófiához eleve intellektuális és etikai-vallásos alap gondolattal közeledett” (Janik és Toulmin, 1973, 224). „[Í]gy talán még a privát nyelv argumentumnak is, amely Wittgenstein késői írásaiban akkora szerepet játszott, lehetett személyesen számára implicit etikai jelentősége”, bár hozzátesszük: „Erről csak feltételezéseink lehetnek.” (Janik és Toulmin, 1973, 235) Wittgenstein tanítványa, Drury 1976-ban a filozófussal folytatott beszélgetéseiből szintén azt szűri le, hogy a *Tractatus* utáni írások „ugyanazt az alap gondolást folytatják”, nevezetesen „etikai dimenzió felé mutatnak. Tesszik ezt pedig azért, hogy szigorúan meghúzzák a nyelv határait úgy, hogy ezzel az etikai helyét kijelöljék”. (Rhees, 1981, 97)

A késői írások etikai interpretációjának erősödése láthatóan párhuzamosan haladt azzal, hogy a korai és késői mű közötti különbségek helyett fokozatosan egyre inkább a folytonosságot emelték ki; emellett Wittgenstein gondolatait elkezdték „repatrializálni”, „kontinentalizálni”, Cambridge-től és Oxfordtól visszahódítani. Mindkettő ösztönözhetette vagy támogathatta az etikai értelmezéseket. Emellett nélkülözhetetlen előfeltevésük, hogy (1) az etikai mondandó a késői műben – a koraihoz hasonlóan – kimondatlan, mi több kimondhatatlan marad (hiszen különben mivel lehetne magyarázni, hogy a filozófia etikai tanítása a késői szövegekben még annyira sem explikálódik, mint a koraiban, mely utóbbi legalább néhány hangsúlyos helyen az etikai nyelvi határokon túli létére utalt); hogy (2) Wittgenstein élete és művei egységet alkotnak. Az első előfeltevésre persze némi malíciával úgy is rá lehetne kérdezni, hogy vajon miben lenne más például a *Filozófiai vizsgálódások* szövege (vegyük akár melyik verzióját), vagy miben kellene másnak lennie, ha nem rejlenék mögötte etikai mondandó – meglehet, semmiben, s ez a tény legalábbis komolyan el kell bennünket gondolkoztasson. Nem vonnám kétségbe, hogy a második feltevés – a Wittgenstein-irodalomban meglehetősen elterjedt tétel – mellett lehet akár Wittgenstein-passzusokat is felhozni. A fenti, a 183-as kézirat naplójegyzeteiből vett idézetből is lehetséges ilyen következtetéseket levonni, jóllehet a bejegyzés meglehetősen kriptikus ahhoz, hogy részletesen kibontható lenne, mit akar vele a filozófus mondani: sem az nem világos, mi kapcsolja össze a felsorolás tagjait, sem pedig az, hogy mit is értünk egyes elemein. (Milyen más szöveghelyekre alapozva lehetne például megfejtetni, mit is ért itt Wittgenstein a „helyzetem megértésén”? (Vö. Immler, 2011, 105) Az ilyen szerzői önvallomásokat egyébként sem tanácsos készpénznek venni, ill. még ha valóban folyamatosan jelenlévő szerzői intenció volna is, akkor is elfogulatlan, szövegszerű vizsgálat

tárgya kell legyen, hogy ténylegesen megvalósult-e. Igencsak kérdéses például, hogy az az etikai maximalizmus, rigorizmus és türelmetlenség, amellyel Wittgenstein magához és gyakorta környezetéhez is viszonyult, mennyiben egyeztethető össze a késői filozófia plurális világával. A legutóbbi idők szakirodalmában több ponton is kritikával illette azt a feltételezett egységet, amelyet Wittgenstein élete és filozófiai műve alkotna (vö. Immler, 2011; Immler, 2013), de az az egységes személyiségről vallott felfogás is, amely a feltevés mögött rejlik, általában véve is kérdéses lehet. A következőkben az élet és mű egységének kérdése felől indítom érvelésemet, elsősorban magára a hagyatékra támaszkodva, és csak szórványosan a tanítványok személyes emlékeire, melyeket nyilván sok minden befolyásolt: kezdve azon, hogy az események jelenében mennyire értették meg és tudták így lejegyezni/megjegyezni Wittgenstein mondandóját (az emlékezések visszatérő kitétele, hogy nem tudják, pontosan mit is érthetett Wittgenstein azon, amit személyes beszélgetésekben vagy az órákon mondott) egészen odáig, hogy emlékeiket az eltelt évek, az emlékezés időpontja és egyéb személyes és történeti komponensek is befolyásolták.

Végigfutva a hagyaték azon passzusain, amelyekben az „etika”, „etikai”, „morál”, „morális” stb. szavak előfordulnak, szembetűnő, hogy a kifejezések a *Filozófiai vizsgálódások* gépirata (a már idézett 77. §) és ennek négy előzménye kivételével kizárólag kéziratokban fordulnak elő. Emellett ez a *Filozófiai vizsgálódások*beli szöveg az egyetlen, amelyet Wittgenstein többször is feldolgozott. S végül: az idő előrehaladtával az etika vagy morál témáját a megjegyzések már szinte nem is érintik. A filozófus munkamódszerét ismerve mindez több mint különös: hiszen tudjuk, hogy Wittgenstein azokat a megjegyzéseit, amelyeket további felhasználásra alkalmasnak ítélt, új és új kéziratokba vette át, ahol tovább finomította őket, majd a munka egy stádiumát elérve gépiratokba diktálta őket, hogy aztán ezekkel dolgozzék tovább. Hogy a gépiratos munkaszakaszig nemhogy nem jutottak el a megjegyzések, hanem egyenest több feldolgozást egyáltalán nem is értek meg, azt sejtetheti: vagy nem találta őket Wittgenstein elég jónak, ill. további felhasználásra alkalmasnak, vagy pedig esetleg eleve nem is az volt velük a szándéka, hogy valamely készülődő gondolatmenetben, a „könyvében” felhasználja őket.³

Az utóbbi mellett szólhat az is, hogy a megjegyzések tekintélyes hányada kifejezetten személyes jellegű, egy részük pedig titkosírással íródott. Ezt a titkosírást a Wittgenstein-testvérek játékból találták ki és használták egymás között. Ugyanakkor meglehetősen egyszerű rendszeren alapult: olyannyira, hogy maga a filozófus sem gondolta komoly akadállynak (legalábbis az írásai publikálásához is írt útmutatásokat ezzel a titkosírással), ám láthatóan el akarta különíteni ezeket a szövegeket a többitől, sokszor a közvetlen szöveggörnyezettől. Ha nem is lehet olyan közös tulajdonságokat találni, amelyek az összes titkosírást bejegyzésre érvényesek, s amelyek ráadásul egyértelműen megkülönböztetik őket

³ Jóllehet, Wittgenstein a *Logikai-filozófiai értekezés* után nem publikált könyvet, ám megújuló erőfeszítéssel próbálkozott azzal, hogy megjegyzéseit könyvvé szerkessze össze. Visszatérő fordulata volt: „mein Buch”. Szándékának komolyságáról több előszó és előszóvázat is tanúskodik. (Vö. Keicher, 2004)

a nem titkosított szövegektől, van néhány jellemzőjük: szemben a filozófiai-
nak szánt szövegekkel nincsen dialógus formájuk; stílár szempontból olykor
önéletrajzi-narratív hangnemben íródtak, vagy legalábbis líraiabbak, személye-
sebbek, szenvedélyesebbek a filozófiai szövegeknél, ill. közvetlen, normál írással
írott szövegekörnyezetükénél; egy részük etikai, vallási, kultúrtörténeti vagy po-
litikai témákat érint, naplószerű, személyes felhanggal. (Somavilla, 2010, 369)
A stílár jellegzetességekre arra utalhatnak, hogy ezek a megjegyzések többnyire
nem annyira a nyilvánosságnak szóltak, mint inkább szerzőjük belső monológ-
jai. Ez azonban sem azt nem jelenti, hogy az összes titkosírást megjegyzés
ilyen, sem pedig azt, hogy a nem titkosított bejegyzések között nem találhatók
belső magánbeszéddek. Sokszor akár egészen esetleges oka is lehet annak, hogy
egy szövegrész Wittgenstein hogyan jegyzett le (pl. elképzelhető, hogy a nor-
mál írást olykor a sietség magyarázza, vagy az érzések, indulatok gyors kifejezési
vágya).

Az élet és mű egysége tézis védelmezője mondhatja ugyan, hogy Wittgen-
steinnél nincsen határ a személyes és a filozófiai között, ám a szövegek maguk
rajzolnak ilyen határokat. De ettől eltekintve is: nincs az a tézis, amely felmen-
tene az alól, hogy az egyes megjegyzéseket kontextusuk alapján próbáljuk ér-
telmezni, és súlyukat tartalmuk, helyük, ismétlődéseik stb. alapján megállapí-
tani. Nem minden leírt szó ugyanolyan jelentőségű, és nem is mindegyiknek
van szükségképpen filozófiai súlya is. (Legalábbis speciális értelmezési keret és
külön érvelés lenne szükséges ahhoz, hogy filozófiailag releváns passzusokként
értelmezzünk olyan naplóbejegyzéseket, amelyekben Wittgenstein arról panas-
kodik, hogy Marguerite Respinger nem hagyta, hogy megsókolja, vagy lakoni-
kusan azt rögzíti, hogy aznap megint maszturbált.)

Valamivel könnyebb lesz helyzetünk, ha a vizsgálandó szövegekörpuszt kiter-
jesztjük azokra a megjegyzésekre is, amelyekben vallásról vagy istenről esik szó.
Erre biztathat például a következő, 1929. novemberi – jóllehet, titkosírást és
ekképp némi távolságtartással kezelendő – megjegyzés: „*Ha valami jó, akkor is-
teni is. Különös, de ez összefoglalja etikámat.*” (MS 107: 192) Hasonló irányba
mutathat azonban az is, hogy Wittgenstein úgy vélte: isten mint teremtő nem
felfogható a számára, szemben azzal az istennel, aki az utolsó ítélet napján bü-
netet és jutalmaz. (Több barátja és tanítványa – Engelmann, Malcolm, Drury (vö.
Malcolm, 1993/2002, 9–10) – egybehangzóan emlékeznek hasonló kijelentése-
ire.) A vallás és isten kérdéseiről több megjegyzés szól, s közülük némelyiket
Wittgenstein többször is átdolgozta. „»Nem hallhatod, hogy isten valakivel be-
szél, csak akkor, ha téged szólít meg.« Ez grammatikai megjegyzés.” Ezeket a
mondatokat Wittgenstein először egy kéziratos füzetbe jegyzi le valószínűleg
1945. május végén (Ms 130: 7), majd továbbviszi a *Filozófiai vizsgálódások* utol-
ső változatának közvetlen gépiratos előzményeibe (Ts 228: 158; Ts 230: 92).
Végül azonban a *Filozófiai vizsgálódások*ba mégsem vezeti át. A *Vizsgálódások*
utáni utolsó időszakban nemcsak sűrűsödnek a vonatkozó bejegyzések, hanem
kettő több feldolgozást is megér. E kettő közül az egyik egyenest be is kerül az

1946 utáni időszak egyetlen gépiratába⁴:

A vallás azt tanítja, hogy a lélek létezhet, ha a test már fel is bomlott. De értem-e, amit tanít? – Persze, hogy értem – egyet s mást el tudok hozzá képzelni. Ezekről a dolgokról még képeket is festettek. Miért is lenne egy ilyen kép pusztán a kimondott gondolat tökéletlen visszaadása? Miért ne tehetné meg *ugyanazt* a szolgálatot, mint a szavakba öntött tanítás? És épp ezen a szolgálaton múlik a dolog. (Wittgenstein, 2009, 187. o., II/IV: 261 – korábbi fordításomon módosítottam, N. K. vö. Wittgenstein (1998/2009); Szövegelméletek: Ms 131: 69 – 70; Ms 144: 10; Ts 229: 252–253; Ts 245: 184–185. Az Ms 131-, Ts 229- és Ts 245-beli változat még a következő megvilágító mondatot is tartalmazza: „A mondat sajátos jelentését a felhasználástól (Nutzen), azaz a használattól (Gebrauch) kapja, a nyelvjátéktól.”)

A másik említett megjegyzést Wittgenstein eredetileg decemberében vetette papírra, majd letisztázta egy olyan füzetbe, amelybe 1947 és 1949 között keletkezett megjegyzésekből válogatott (von Wright, 1986, 55):

Nekem úgy tűnik, hogy a vallás nem lehet más, mint szenvedélyes döntés egy vonatkoztatási rendszer mellett. Tehát, jóllehet hitről van szó, mégis egyfajta életről is, vagy az élet megítélésének egy fajtájáról. Ennek a felfogásnak szenvedélyes megragadásáról. És így a vallásos hitben a instrukció annyit kellene jelentsen, hogy eme vonatkoztatási rendszert leírják, egyszerűsített pedig valakinek a lelkére beszélnek. És a kettő együtt a végén úgy kellene hasson, hogy ezt a vonatkoztatási rendszert a tanítvány maga, önmön vonatkoztatási rendszeréből szenvedélyesen megragadja. – Ez olyan, mintha egyfelől megmutatná nekem reménytelen helyzetemet, másfelől viszont a megmentő kiutat is, amíg aztán én magam a mentőövhöz nem szaladok és meg nem ragadom – de biztosan nem úgy, hogy az instruktor kézenfogva vezet. (Ms 168: 4r–4v; előzmény: Ms 136: 16b)

Vegyük sorra, melyek azok a tartalmi elemek, amelyek, jóllehet különböző megfogalmazásokban, de többször is előfordulnak.

(1) A vallás – csakúgy, mint az etika – nyelvjáték, amely szabályokat követ, s amelyet éppúgy elsajátítunk, mint bármely más nyelvjátékot. A filozófiának az isten vagy a jó mibenlétét nem definiálnia kell, hanem ehelyett leírnia az „isten” vagy a „jó” szavak használatát, a velük játszott nyelvjátékokat; a filozófia itt is – mint egyébként – leír, és nem előír. (Idevágó fentebb már idézett passzusok: Ms 116: 56; Ms 130: 7 és feldolgozásai; (Wittgenstein 1998/2009, 77. § és szövegváltozatai; Wittgenstein 2009, 187. és szövegváltozatai; Moore 1959, 312.);) Ez a vonulat kétségkívül jól illeszkedik a késői nyelvjáték-konceptióba, amit az is jól mutat, hogy a vonatkozó megjegyzések egy részét Wittgenstein többször is

⁴ Ez a gépirat – mely a *Filozófiai vizsgálódások* korábbi kiadásainak II. részeként jelent meg és az első kiadás nyomdai munkálatai alatt még megvolt – elkallódott. A kutatás mai állása szerint ez a szöveg nem tekinthető úgy, mint amit Wittgenstein vagy a *Vizsgálódások* részének tekintett, vagy pedig bele akart volna valahogyan dolgozni a korábban I. résznek tekintett szövegbe. Az új álláspontot tükrözi a Schulte–Hacker-féle új kiadás (Wittgenstein, 2009), amelyben ez a szöveg önállóan, *Philosophie der Psychologie – Ein Fragment* címmel szerepel.

feldolgozta. Ez a többszöri feldolgozás is azonban az írott hagyaték összterjedelméhez képest meglepően gyér előfordulást jelent. A témát Wittgenstein inkább a tanítványaival folytatott szóbeli diskurzus során érinti. A legerjedelmesebb összefüggő fejtegetése – még akkor is, ha nemcsak az etikai, hanem a vallási témájú megjegyzéseket is figyelembe vesszük – a Moore lejegyezte 1930–33 közötti előadások egyes részei (Wittgenstein, 2015), az a szeminárium, amelyet a vallási nyelvjátekokról 1938 körül tartott (Wittgenstein, 1966, 53–72), valamint néhány beszélgetés, amelyet a vallási és etikai kérdések iránt érdeklődő Bouwsmával 1949 és 1951 között folytatott (Bouwisma, 1986).

A következő három tematikus súlypont már, jóllehet az elsével vagy a többi valamelyikével összefügg, mégis lépésről-lépésre távolodik a „standard” wittgensteini koncepciótól.

(2) A definíciók tiltását folytatják azok a passzusok, amelyek azt állítják, hogy a vallás nem alapozható meg elméletekkel, az ész igazságaival, és nem is közölhet ilyeneket, mivel

a hit nem más, mint hit abban, amire szívemnek, lelkemnek, nem pedig spekuláló értelmemnek van szüksége. Mert a lelkemet – szenvedélyeivel, mintegy húsával és vérével együtt – kell megváltani, nem pedig absztrakt szellememet.
(Ms 120: 55r)

De a vallásos hitnek nincsen köze az empirikus, történeti igazságokhoz és valószínűségekhez sem: a Biblia szavai vagy a Biblia *mint dokumentum* nem visznek közelebb a hithez. A vallás tanításainak ugyanis

sokkal inkább meg kell számomra világosodniuk [einleuchten] [...] Nem a Szentírás, hanem csakis a lelkiismeretem parancsolhat nekem – csak ő parancsolhatja meg, hogy higgyek a feltámadásban, az utolsó ítéletben stb. [...] A prédikáció lehet a hit előfeltétele, ám [...] nem akarhatja a hitet mozgatni. (Ha ezek a szavak a hithez köthetnek, akkor mások is megtehetik ugyanest.) A hit a hittel kezdődik. A hittel kell kezdenie az embernek; szavakból nem következik hit. (Ms 183: 149–151)

(3) A gondolat, mely szerint vonatkoztatási rendszerrel van dolgunk, emellett hogy nem empirikus igazságokról van szó, elvezethet addig az állításig, hogy a hit szemléletmód, felfogás, beállítódás: „nem valamilyen vélemény [...], hanem a dolgokkal és a történéssel szembeni attitűd” (Ms 183: 216), amely a hívő egyén egész életvezetését, életét meghatározza; egy hit megragadása pedig aspektusváltás: váltás egy új felfogásmódra, másik életvezetésre.

Egy vallási kérdés vagy csakis életkérdés, vagy pedig pusztán (üres) szócséplés. Ezt a nyelvjátekot – lehetne mondani – csak életkérdésekkel játsszák. [...] Azt akarom mondani: Ha az örök üdvösség nem az életem, az én életvezetésem számára jelent valamit, akkor nem kell rajta a fejemet törnöm; ha viszont joggal gondolkozom rajta, akkor az, amit gondolok, pontos viszonyban kell legyen az életemmel, különben, amit gondolok, csak ostoba locsogás [...].
(Ms 183: 203–204 – Wittgenstein a második bekezdés titkosírási szavai fölül utólag dekódolva is odaírta a szöveget.)

A (2) és (3) pont alatti idézeteinket egy kivételével mind a 183-as kéziratból vettük. Ez a kézirat Wittgensteinek több időszakban készült naplójegyzeteit tartalmazza (1–142. o.: Cambridge, 1930. április 26. – 1932. január 28.; 142–242. o.: Skjolden, 1936. november 19. – 1937. április 30.; 242–243. o.: Skjolden, 1937. szeptember 24. (ld. Somavilla bevezetőjét in (Wittgenstein, 1997, 10)). A 183-as kézirat a Wittgenstein-hagyatékban azért egyedülálló, mivel nem egy füzetben keveri a munkát és a „magánéletet”, hanem csakis naplójegyzeteket tartalmaz. (Persze, lehet, hogy voltak más naplófüzetek is, csak nem maradtak fenn.) (Immler, 2011, 76, 78) Hogy a munka és magánélet szétválasztása szándékos, emellett szólhat az is, hogy Wittgenstein a naplóíráshoz több mint négy és fél éves megszakítás után évek múltán is ezt a régi füzetet vette elő. A cambridge-i és a skjoldeni naplók keletkezési idejének közös jellemzője, hogy Wittgenstein mindkét időszakban új környezetbe került, emellett új feladatokkal és magánéleti problémákkal kellett megküzdenie. (Immler, 2011, 77) Két idézet további érdekessége, hogy még a naplóbejegyzéseken belül is eggyel bensőbb, mint a szöveg egésze: az egyik teljesen, a másik felerészben titkosírással íródott. Egy passzus pedig a von Wright-féle számozás szerinti 120-as kéziratkötetből származik (keletkezési ideje: 1937. december 12. és 19. között). A filozófus ezen a köteten – melyre ő maga XVI. kötetszámot írt rá – az imént említett skjoldeni tartózkodása alatt dolgozott (Nedo, 2001, 234–235): benne a normál írásos részeket titkosírással bejegyzések szakítják meg; az idézett mondatok is egy hosszabb titkosírással részben találhatóak.

(4) Már ez önmagában is arra utalhat: Wittgenstein ezekben a feljegyzéseiben az etikaival, a vallással inkább mint személyes, egyénileg megoldandó problémával próbál megküzdeni.

Ezt a sejtést a megjegyzések tartalma is igazolhatja. Igaz, a (2) és (3) pont alatti tartalmi sajátosságok részben illeszkednek a késői koncepcióhoz: a definícióknak, a rendszerépítésnek, az észérvek használatának a mellőzését Wittgenstein nemcsak a vallásos hittől várja el, hanem ez filozófiai módszerét is jellemzi; csakúgy, ahogyan szerinte a valláshoz hasonlóan a filozófia sem empirikus, tudományos állításokat – s ekképp nem is az ezekhez fogalmilag rendelhető véleményeket, vélekedéseket – fogalmaz meg; az aspektusváltásnak is van szerepe a wittgensteini filozófiai terápiában is, amennyiben ennek célja az, hogy olvasóját szemléletváltásra ösztönözze, aspektusváltást idézzon elő. Ám az aspektusváltás fogalma (mint ezt Wittgensteinnek a *Filozófiai vizsgálódások* utáni, úgynevezett „harmadik” korszakát illetően másutt kimutattam (Neumer, 2006)) kivezet a „standard”, szabálykövetésen és publikus nyelvhasználaton alapuló koncepcióból, ezzel a fogalommal a filozófus lépéseket tesz egyfajta privátnyelvkoncepció irányába. Fentebbi idézeteink pedig még inkább a privátszféra felé mutatnak: Wittgenstein nemcsak hogy saját életvezetéséről beszél (ami még akár a „standard” koncepción belül is maradhatna, még ha kissé szokatlan is, hogy a „saját” mozzanatot ilyen erősen hangsúlyozza), hanem szenvedélyekről, lélekről, mi több: egyenest megvilágosodásról szól, mely eloldódni látszik a publikus nyelvhasználatról: „szavakból nem következik hit” (Ms 183: 151).

A személyes feljegyzések erőteljesen mutatnak ebbe az irányba, amit nyilván

magyaráz, hogy Wittgenstein ezekben saját morális és lelki problémáit kísérel meg megoldani (olykor szinte patológikus önemésztéssel). Ha viszont személyes problémákról van szó, akkor ez már önmagában is indokolhatja, hogy nem emeli át őket filozófiai tárgyú eszmefuttatásaiba, hanem meghagyja őket annak, amik: a személyes élet, a lelki élet egyszeri, az adott időpillanathoz kötött részének, egy stádiumának. Még ha hasonló problémára visszatér is, ha a kérdés újra felmerül is, akkor sem úgy próbálja megoldani, hogy korábbi megfogalmazásokat másolgat füzetről füzetre, a régi kifejezéseken csiszolgatva, magának a jövőre nézvést szerkesztői útmutatásokat adva. Ez a körülmény óvatosságra kell intse az értelmezőt, ha az ilyen passzusokat filozófiai kontextusban próbálja elhelyezni.

Ezzel együtt érdemes feltennünk a kérdést, hogy az az alapállás, etikai megközelítésmód, amely ezekben a többnyire személyes megjegyzésekben kifejeződik, valahogyan mégis beleilleszthető volna-e a késői koncepcióba. A 183-as kézirat-füzet egyik bejegyzése éppenséggel olyan fogalmi problémára utal, amelynek megoldása nélkül aligha:

Egy etikai mondat így hangzik: „Ezt kell tenned!” vagy „Ez jó!” ám nem így: „Ezek az emberek azt mondják hogy ez jó”. Egy etikai mondat azonban személyes cselekvés. Nem egy ténynek a konstatálása. (Ms 183: 76)

A megjegyzésből kiolvasható: a három mondat közül a harmadik nem tekinthető etikainak, mivel valamilyen tényállásnak a leírása, s nem pedig valamely ágensnek, az etikai cselekvés szubjektumának saját, személyes tette. Ha most ugyanezt az érett késői koncepció fogalomhasználatára felől fogalmazzuk meg, akkor azt mondhatjuk, hogy ebben a fogalmi hálóban az olyan kijelentéseknek van helye, amelyek azt írják le: emberek mit tartanak jónak és milyen kulturális stb. környezetben, milyen szabályokat követve cselekszenek, amikor morálisan helyes tetteket akarnak végrehajtani. A nyelvjáték-koncepció terminusaival az etikus cselekvés mint szabálykövető viselkedés írható le, s *ekként* felfogva megfelelőképpen leírható. Ám egy ilyesfajta leírás keveset mond arról a személyes döntésről, amely az etikai specifikuma – ahogyan pedig Wittgenstein (miként erről egy Bouwsmával folytatott 1949. október 24-ikei beszélgetése tanúskodik) élete utolsó éveiben is gondolta:

Az etikában az a komoly probléma, amelyet olyasvalaki kérdez, akinek szörnyen fontos döntést kell hoznia: mit tegyek? A dolog talán épp azon a ponton válik etikaivá, amikor úgy érezzük: a kérdés vagy a döntés komoly vagy fontos. (Bouwisma, 1986, 50–51)

A nyelvjáték-koncepcióba illő leírásokkal nem tudjuk azonban sem saját döntéseinket megindokolni, sem cselekvéseinket, sem pedig etikai ítéleteinket megalapozni. Nem mondhatjuk: ez jó, mivel mások vagy embertársaink többnyire így járnak el; ez jó, mert ez felel meg a szabályoknak; ez jó, mert ebben és ebben a kultúrában ezt tekintik jónak. Ha valamit csak azért teszünk, mert mások ezt mondják, mert a többiekkel konform módon akarunk cselekedni, akkor éppenséggel nem etikai indokokból cselekszünk. Az etikus cselekvések jellemző

jegye ugyanis, hogy saját elhatározásból hajtjuk őket végre, hogy ahhoz a személyhez, szubjektumhoz kötődnek, aki végrehajtja őket – legalábbis ez vehető ki Wittgenstein több bejegyzéséből. S ez lehet a magyarázata szimptomatikus hallgatásának is azokban a feljegyzésekben, amelyeket ”könyvére” készülve vetett papírra: nevezetesen, hogy ez a következtetés első látásra nehezen illeszthető be a késői koncepcióba.

Több jel mutat arra, hogy ez a dilemma Wittgensteint utolsó éveiben foglalkoztatta – amikor is az aspektuslátás és -váltás, a másodlagos jelentés és a jelentésemény fogalmainak közös fogalmi hálóban való összekapcsolása révén egyébként is az egyéni, a szabályok hálójából kicsúszó finom árnyalatok konceptualizálásával próbálkozott, s meglehetősen, a *Filozófiai vizsgálódások*hoz képest újabb könyvprojekten kezdett el dolgozni. (Ez utóbbi csapódhatott le abban a szövegben, amely a *Filozófiai vizsgálódások* korábbi kiadásában II. résznek aposztrofálva jelent meg.) 1949. augusztus 8-ikán Malcommel és Bouwsma-val a szabad akaratról eszmét cserélve Wittgenstein azt mondja, hogy ha valakit nem tekintünk felelősnek tetteiért, úgy ez azt jelenti, hogy nem tekintjük embernek (Bouwsma, 1986, 16). Ugyanebben az évben, február 2-ikán filozófiai dialógusaira jellemző stílusban, egyes szám második személyt megszólítva a filozófus az isteni kiválasztottságról szóló tanítást – mivel szerinte a kiválasztottsága a természeti törvénnyel vethető össze – összeegyeztethetetlennek tartja az etikaival, szemben azzal a tanítással, hogy isten a bűnökért megbüntet (Ms 138: 13b– 4a), vagyis felelősségre von. 1950 márciusában viszont úgy tűnik, hogy a meghatározottságokra kerül át a hangsúly, nevezetesen azt a kérdést vizsgálva, hogy mennyiben határozza meg a környezet az embert, kényszeríti ki benne az etikait, amelyre a válasz úgy hangzik, hogy az ember

ugyan mondhatja „Egy ember sem kényszerül szükségképpen semmire” [Kein Mensch muß müssen], ám {ilyen / ilyesfajta} körülmények között így és így fog cselekedni.

»Semmi se kényszerít, mutathatok neked (másik) kiutat is – csak te azt nem fogod tudni megragadni!« (Ms 173: 17r)

A „Kein Mensch muß müssen” idézet Lessing *Bölcs Náthánjából*: az első felvétel harmadik jelenetében Náthán mondja Al-Hafi dervisnek, hogy mindig marad szabadsága választani. Wittgenstein ezzel szemben arra látszik utalni, hogy bármennyire úgy tűnik is: több választási lehetőség van, valójában azonban a körülmények megszabják, melyik lehetőséget tudja valaki megragadni – ami viszont éppenséggel az etikai választás ellen szól.

Úgy tűnik tehát, hogy a filozófus utolsó éveiben a különböző álláspontok között hányódott – pedig a fentebb az (Ms 168: 4r–4v)-ről már idézett, 1947 decemberében kétszer is feldolgozott fejtegetések jeleztek egyfajta utat a megoldáshoz. E bejegyzésnek a gondolatjel előtti része megpróbálja összekötni a vonatkoztatási rendszert, tehát a publikus nyelvjátékot az egyéni döntéssel, szenvedéllyel és lelkiismerettel. Ugyanakkor ez továbbra is filozófiai igényű leírás, vagyis az az „etnológiai szemléletmód” jellemző rá, amely Wittgenstein szerint abban áll, „hogy állásunkat messze kint foglaljuk el, hogy a dolgokat objektíveb-

ben láthassuk” (Ms 162b: 67v). Ez az alapállás mutatkozik meg abban is, hogy ezek a mondatok egyes és többes szám harmadik személyben beszélnek az ágensről. Ezzel a leírással tehát kevésbé kerültünk közelebb magához az etikai döntéseket hozó személyhez, az ő nézőpontjához. A gondolatjel utáni rész segít ezen: egyes szám első személyű alanyra vált, e megoldással az etikai döntés leírását a mindenkori döntéshozó és cselekvő ágens perspektívájához közelítve. Ezzel el is megy odáig, ameddig egy filozófiai leírás elmehet. Az ezután következő lépés nyelvi kifejezésének – amely immáron nem leírás, hiszen az etikus életre törekvőnek a tépelődéséről, benső küzdelmeiről, szenvedélyéről, a döntésig vezető saját útjáról van szó – már csak naplókban és vallomásokban van helye.

Irodalomjegyzék

- Bouwsma, O. K. (1986). *Ludwig Wittgenstein: 1889–1951*. Ed. with an intr. by J. L. Craft and Ronald E. Hustwit. Indianapolis: Hackett Publishing Company.
- Engelmann, Paul (2006). *Briefe, Begegnungen, Erinnerungen*. Hg. v. Ilse Somavilla, unter Mitarb. v. Brian McGuinness.: Innsbruck – Wien, Haymon.
- Fann, K. T. Ed. (1967). *Ludwig Wittgenstein: The Man and his Philosophy*. New Jersey, Humanities Press – Sussex, Harvester Press.
- Immler, Nicole (2011). *Das Familiengedächtnis der Wittgensteins: Zu verführerischen Lesarten von (auto-)biographischen Texten*. Bielefeld: Verlag.
- (2013). “. . . elkezdte egy kis önéletrajz. . . “ Ludwig Wittgenstein – élet és műegysége? In: *Tiszatáj* 67/3, 83–94.
- Janik, Allan, Toulmin, Stephen (1873). *Wittgenstein’s Vienna*. London: Weidenfield and Nicolson.
- Keicher, Peter (2004). “Ich wollte, alle diese Bemerkungen wären besser als sie sind.”– Vorworte und Vorwortentwürfe in Wittgensteins Nachlaß. In: *Essays on Wittgenstein and Austrian Philosophy*. Szerk. Tamás Demeter. Amsterdam – New York: NY, Rodopi, 275–309.
- Malcolm, Norman (1958/1966). *Ludwig Wittgenstein: A Memoir*. London: Oxford University Press.
- (1993/2002). *Wittgenstein: A Religious Point of View?* Ed. with a response by Peter Winch. London: Routledge.
- Moore, George Edward (1959). *Philosophical Papers*. London, George Allan & Unwin Ltd. – New York, The Macmillan Company.
- Nedo, Michael (2001). Ludwig Wittgenstein: Életrajzi vázlat. In: *Magyar Filozófiai Szemle* 45/3, 203–247.
- Neumer Katalin (2006). *A lélek aspektusai: Wittgenstein a Filozófiai vizsgálódások után*. Budapest: Gondolat.
- Rhees, Rush (1965). Some Developments in Wittgenstein’s View of Ethics. In: *The Philosophical Review* 74/1. 17–26.
- ed. (1981). *Ludwig Wittgenstein: Personal Recollections*. Totowa, New Jersey, Rowman and Littlefield.

- Somavilla, Ilse (2010). Verschlüsselung in Wittgensteins Nachlass. In: *Language and World. Part One: Essays on the Philosophy of Wittgenstein*. Szerk. Volker Munz, Klaus Puhl and Joseph Wang. Vol. 1. Frankfurt: Ontos Verlag, 367–386.
- von Wright, Georg Henrik (1955). Ludwig Wittgenstein, a Biographical Sketch. In: *The Philosophical Review* 64/4, 527–545.
- (1986). *Wittgenstein*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Wittgenstein, Ludwig (1966). *Lectures & Conversations on Aesthetics, Psychology and Religious Belief*. Compiled from Notes taken by Yorick Smithies, Rush Rhees, James Taylor. Ed. by Cyril Barrett. Berkeley, and Los Angeles: University of California Press.
- (1997). *Denkbewegungen. Tagebücher 1930–1932, 1936–1937 (MS 183)*. Hg. v. Ilse Somavilla. Innsbruck: Haymon Verlag.
- (1998/2009). *Filozófiai vizsgálódások*. Ford. Neumer Katalin. Budapest: Atlantisz. 2., javított kiadás.
- (2000). *Wittgenstein's Nachlass: The Bergen Electronic Edition*. Oxford: Oxford University Press.
- (2001). *Philosophische Untersuchungen: Kritisch-genetische Edition*. Hg. v. Joachim Schulte in Zusammenarbeit mit Heikki Nyman, Eike von Savigny u. Georg Henrik von Wright.: Frankfurt am Main Suhrkamp.
- (2009). *Philosophische Untersuchungen – Philosophical Investigations*. Revised fourth edition by P. M. S. Hacker and Joachim Schulte: Oxford, Wiley-Blackwell.
- (2015). Lectures, Cambridge 1930–1933: From the Notes of G. E. Moore. In: *Lectures, Cambridge 1930–1933: From the Notes of G. E. Moore*. Szerk. David Stern, Gabriel Citron and Brian Rogers. megjelenés alatt. Cambridge University Press.